

СВІДЧЕННЯ СТАРШИН ТА ОФІЦЕРІВ АРМІЇ УНР ПРО МІСЦЕ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ У СВІДОМОСТІ ТА МОТИВАХ ПОВСТАНЦІВ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я У 1918 – 1921 рр.

Авторка публікації шляхом аналізу мемуарної та епістолярної спадщини старшин та офіцерів армії УНР вперше у вітчизняній історіографії торкається питання про вплив релігійного фактору на свідомість, мотиви та дії повстанців – учасників визвольної боротьби на землях Середнього Подніпров'я у 1918 – 1921 рр. У статті наводяться, коментуються та аналізуються ряд сюжетів, пов'язаних з тим як кадрові військові УНР оцінювали місце християнської моралі у побуті повстанців; особливості святкової та поховальної обрядовості у повстанському середовищі; релігійну самоідентифікацію повстанців; релігійні мотиви у гаслах і програмах повстанців; подробиці взаємодії між служителями кліру та повстанцями тощо. Отримані результати дозволять більш ґрунтовно реконструювати релігійний побут повстанців Середнього Подніпров'я у часи Перших визвольних змагань, вплив християнської етики на свідомість повсталого селянства, з'ясувати бачення цих процесів старшинами та офіцерами армії УНР, зрозуміти підстави деяких колізій, що історично виникали у стосунках між партизанами та професійними військовими.

Ключові слова: мемуари, епістолярні джерела, офіцери, старшини, армія УНР, повстанський рух, Середнє Подніпров'я, релігія, мотивація, колективна свідомість.

Очевидно, що історична наука не може існувати в ізольованому, відірваному від проблем сьогодення стані. Виклики, які постали перед Україною та її народом протягом попередніх років, переконують нас не лише у слушності аргументів, що висувуються прибічниками циклічного характеру історичного процесу, але й у тому, що деякі сторінки нашого минулого, навіть ті, які б здавалося є добре вивченими, можуть в силу різних обставин набувати особливої актуальності, а відтак потребують нового прочитання. Зокрема, нині об'єктивно обумовленими є звернення до історичного значення релігійного чинника у визвольних змаганнях українців,

особливо в період національної революції 1917-1921 рр., а також до питання про колізії у відносинах між різними повстанськими формуваннями та кадровими професійними військовими. Останнє набуває особливого значення з огляду на неоднозначні оцінки, які впродовж 2014-2016 рр. давалися фахівцями Генштабу ЗСУ різноманітним добровольчим формуванням.

З огляду на вищесказане, можна побачити прямий зв'язок між окресленими проблемами сучасності та оцінками старшинами і офіцерами армії УНР місця релігійного фактору у свідомості та мотивах повстанців Середнього Подніпров'я у 1918-1921 рр.

Предмет даної публікації практично не розглядався нашими попередниками у широкому ключі на сторінках спеціальних досліджень. Однак, інший аспект – мемуари старшин та офіцерів армії УНР, а в їх контексті й деякі аспекти, пов'язані з рефлексією повстанського руху в Україні на зламі 1910-х – 1920-х рр. – отримали належний джерелознавчий аналіз з боку ряду дослідників. Так, Р. Пирогу належить ґрунтовна публікація «Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917-1921 років» [15], ставлення головного отамана С. Петлюри до феномену отаманщини знайшло своє відображення на сторінках публікації Ю. Митрофаненка [12], заслугове на увагу джерелознавче дослідження мемуарів генерала О. Грекова, автором якого є В. Пархоменко [14], інформативними можна назвати передмови та вступні статті до мемуарів генерала М. Омеляновича-Павленка [13] та Ю. Тютюнника [19-20]. Неможливо обійти увагою важливе наукове та суспільне значення активної публікації різними видавництва впродовж останніх двох десятиліть спогадів ряду старшин та офіцерів армії УНР. Однак, деякі цінні праці досі побачили світ лише в діаспорі чи, більш того, є досі не опублікованими.

Аналізуючи зміст мемуарів старшин та офіцерів УНР, зокрема головного отамана С. Петлюри, генералів О. Грекова, М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника, полковника О. Вишнівського, підполковників Ю. Городянина-Лісовського (Горліса-Горського) та О. Доценка, сотників Н. Авраменка, Я. Гальчевського та І. Лютого-Лютенка, чорних запорожців – П. Дяченка та М. Дорошенка, натрапляємо на численні сюжети, які розкривають різні аспекти повстанського руху в Середньому Подніпров'ї протягом 1918-1921 рр., а також власне коментарі професійних військових з цього приводу. Однією зі складових цього є судження старшин та офіцерів армії УНР з приводу ролі та місця релігійного фактору серед мотивів та дій повстанців.

Так, релігійна проекція дихотомії «свій – чужий» у ставленні селян до більшовиків знайшла своє відображення у спогадах підхорунжого М. Дорошенка, який побіжно зазначав, що селяни Черкащини, зокрема с. Цибулів (нині – Монастирищенський район Черкаської області), називали частини Чер-

воної гвардії не інакше як «гвардією антихриста». «Доброю поведінкою і ознакою большевицького виховання, – продовжував М. Дорошенко, – вважалось безбожна зухвалість, зневажання Бога, та осквернювання різними брутальними словами та матюками. Так російський большевизм просував свою ідею, морально розкладав консервативні побожні українські села, що особливо мало успіх серед молоді» [6, с.12-13].

Той же автор наводить цікавий сюжет, який одночасно свідчить про високий рівень побожності холоднорських повстанців, а з іншого – вказує на значну роль релігійного фактора у військовій риторичі повсталих селян. Так, розповідаючи про нараду отаманів у с. Цвітне влітку 1920 р., М. Дорошенко наводить виступ відомого серед місцевого населення діяча В. Халявки: на початку той перехрестився, а в ході самої промови чимало акцентів робив на тому, що холоднорці є «нащадками борців за Україну та за Віру Православну» [6, с.65-66].

Цікаво, що поруч з глибокою набожністю, повсталі селяни в рамках військової риторики дозволили собі альтернативне трактування Святого Письма. Підтвердженням цього можуть бути слова одного з холоднорських ватажків – Ю. Дроботковського (Андрія Чорноти), процитовані Ю. Горліс-Горським: «Я християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліплять ляща по лівій. Така засада для українців погубна, бо маємо таких добрих сусідів, що будуть бити поки влізе і соромно їм ніколи не стане, бо б'ють вони нас не для розваги, а тому, що їм потрібні багатства нашого краю» [5, с.45].

Чимало місця у своїх мемуарах старшини та офіцери УНР відводять святковій релігійній повсякденності повстанців Середнього Подніпров'я. М. Дорошенко так описував повстанський Святвечір 1921 р.: «Находило Різдво Христове. Народ, хоч і в тузі, та недостатках, але готувався до свята... В час визвольно-революційних подій, повстанці та армія УНР, в ці дні часто гостили по хуторах і селах з селянами за спільним святочним столом. І все це було таке дороге та рідне... Холоднорські отамани Хмара і Завгородній в 1921 році, сівши за святвечірній стіл, насамперед спом'янули в урочистій тиші поле-

глих своїх вояків, побратимів-козаків, відвівши вільне місце за столами...» [6, с.185].

М. Дорошенко зі слів Ю. Горліс-Горського записав, що на Великдень 1920 р. біля Мотронинського монастиря відбувалося не лише велелюдне дійство, але й освячення повстанської зброї: «З ближчих сел збирався народ до монастиря щоб помолитися, славити Воскресшого Христа і посвятити паски. Навколо церкви чарівним барвистим поясом стояло із кошиками з пасками безліч людей-з побожними обличчями, з радісними очима, святочно одягнених. Нас, холодноярських козаків, розмістили позаду людей. Коли ж почало розвиднятися і архимандрит вийшов з церкви з хресним ходом, щоб розпочати освячення пасок, ми тоді хутенько поклали між пасками свою зброю. І в цей спосіб ми освятили з пасками нашу зброю, якою, свяченою, били ворога» [6, 311-312].

М. Дорошенко у своїх мемуарах не обійшов увагою тієї деталі, що холодноярські повстанці неодноразово використовували великі православні свята як привід або дату до початку чергових масштабних акцій. Зокрема 6 серпня 1920 р., на свято Спаса, серед жителів с. Цибулева (нині – Монастирищенський район Черкаської області) та навколишніх сіл повстанці поширювали відозви із закликом до всеукраїнського повстання. Опір таким діям з боку місцевої міліції та комунарів повстанці швидко придушили. Прикметно, що під час промов, звернених до місцевого населення, повсталі селяни ідентифікували себе як «люди добрі, православні християни» [6, 71-72].

Не буде зайвим підкреслити, що серед повсталих селян Середнього Подніпров'я, як і раніше, був поширений звичай хреститися чи «божитися» на підтвердження правдивості своїх слів. На такі сюжети неодноразово натрапляємо на сторінках мемуарів М. Дорошенка [6, 107; 6, 121]

Нерідко релігія ставала засобом духовного опору ворогові, до Бога повстанці зверталися у години відчаю та перед смертю. Останні години життя кількох холодноярських повстанців, які опинилися в більшовицькому полоні, відобразив у своїх спогадах М. Дорошенко: «В'язні сиділи й чекали останньої розправи. Рано й вечером молилися Богу, перед їжею всі разом співали «Отче

наш». Попросили Євангелію і їм принесла її Архипова сестра Векла. Читали про народження Ісуса Христа, хто Він був, про Його науку, та й хто Його доконав» [6, 131-132].

Серед мемуарних сюжетів, які стосуються предмета нашого дослідження, значну частку складають спогади старшин та офіцерів УНР про похорони ватажків повсталих селян. Так, М. Дорошенко докладно описує похорон повстанського отамана М. Бондаренка (Кібця) [6, 175-176], а Ю. Горліс-Горський – велелюдний похорон сотника кінної сотні гайдамаків Холодного Яру І. Компанійця [5, 31-32].

Примітно, що як обставини похоронів, так і самі обряди є схожими. М. Дорошенко підсумовував: «Похорон закінчився поминальним обідом за звичаями українського народу, як і належить кожному православному християнинові» [6, 176].

Це дає підстави стверджувати, що попри складну ситуацію, повстанці Середнього Подніпров'я надавали великого значення тому, щоб гідно попрощатися зі своїми побратимами чи улюбленими командирами. Навіть тоді, коли повсталим селянами не вдавалося поховати своїх побратимів похристиянському, вони старалися зробити це хоча б по-людському [6, 140].

Поруч із вищесказаним привертає увагу цікавий казус, описаний у мемуарах М. Дорошенка: під час похорону отамана М. Бондаренка (Кібця) «серед місцевого большевицького активу знайшлися такі, що не зорієнтувалися в події, яка відбувалася тут, прийняли повстанців за червоноармійців, та хотіли перешкодити їм «переконати організаторів похорону не хоронити з попом та з хрестами, та ще й біля церкви. Але відповідь для них була дуже коротка...» [6, 174]. Важливо, те, що, вбиті повстанцями більшовики, на думку перших, не заслуговували гідного християнського поховання: «...тільки без священників, хоронили їх... і поза церквою» [6, 174].

Поряд з тим, на початку 1920-х рр., коли серед повстанців почалися масові амністії, більшовики оголосили перехід до НЕПу, а тривалий військовий побут, який дехто відчував ще з 1914 р., став нестерпним, серед повстанців почала ширитися глибока зневіра щодо успішного завершення боротьби та загалом падіння бойового духу, за винятком, хіба що, крайньо налаштованих «залишен-

ців». Це, в свою чергу, відбилося навіть на ставленні повстанців до смерті та обов'язковості подальшого поховання за християнським звичаєм. Останнє точно відобразив колишній штабс-капітан російської армії та сотник УНР Я. Гальчевський-Войнаровський у мемуарах «Проти червоних окупантів»: «Всіх повстанців жде один кінець – смерть... Ніхто не дасть нагороди за божевільну відвагу й хоробрість. Коли ж смерть буйне це життя прикоротить, то не буде людського похорону, не заплаче родина, лише товариші закриють очі і без домовини покладуть у землю» [4, 126].

Сакральнo-символічне значення повстанських могил для місцевого населення, мабуть, найбільш влучно розкрито у мемуарах генерала М. Омеляновича-Павленка: «По боях – нові могили на цвинтарішах, правда, не такі високі, як старі козацькі, на виді яких виховалося не одне молодече серце» [13, 281].

Серед проаналізованих нами мемуарів старшин та офіцерів армії УНР неодноразово натрапляємо на схожі думки про те, що для повстанців Середнього Подніпров'я деякі найбільш значні культові споруди краю, зокрема Мотронинський та Жаботинський монастирі, виступали своєрідними центрами підконтрольної території, «столицями» «повстанських республік» [див., напр. 11, 51].

Підстав для цього було вдосталь з огляду хоча б на те, що зазначені монастирі знаходилися у важкодоступній місцевості, обабіч основних шляхів пересування ворожих військ та, водночас, протягом тривалого часу виступали місцем перебування повстанських штабів. Саме ж місце розташування культових споруд було добре відомим навколишнім селянам, що дозволяло зібрати необхідну кількість повстанців протягом лічених годин після того, як їх скликав звук монастирського дзвону. Зрештою, розташування повстанських центрів на території монастирів додавало духовного змісту повстанській боротьбі та сприяло підтримці бойового духу; за потреби такі місця могли перетворюватися на тимчасові шпиталі, що було доцільно, враховуючи традиційно вищий рівень медичних знань серед чернецтва, аніж пересічних селян. Поряд з тим слід визнати, що такі тривалі постої повстанців на території монасти-

рів, особливо Мотронинського, на що неодноразово вказував Ю. Горліс-Горський, іноді породжували конфлікти між черниціями та повстанцями, створювали додатковий тягар для бюджетів монастирів та й самих його мешканців.

Окремий інтерес представляють мемуарні сюжети про використання повстанцями православних храмів Середнього Подніпров'я не як суто культових споруд або шпиталів, а як військово-тактичних об'єктів та вузлів оборони повстанців. Скажімо, «добра оборона», підготовлена отаманом Залізняком біля с. Еградівка (нині – Олександрівський район Кропивницької області) для оборони від Зінов'євської школи червоних старшин кінноти, за словами М. Дорошенка, мала такий вигляд: «Біля Казанської церкви, на краю села, звідки чекали наступу, спорудили оборонну лінію з ровів, бліндажів барикад. На вулицях і дорогах було накидано борін, плугів, саней і всякого завалу...» [6, 78-79].

З огляду на вищесказане, можемо черговий раз переконатися в тому, що мемуари старшин та офіцерів армії УНР є цінною, перспективною та водночас недостатньо вивченою групою джерел з історії повстанського руху в Середньому Подніпров'ї у 1918-1921 рр. Їх автори торкаються різних аспектів повстанського буття: військово-політичного, господарського, побутового, організаційного, духовного тощо. Останній, на нашу думку, є на сьогодні найменш висвітленим, попри те, що місцю та ролі релігійного чинника у повстанській боротьбі на сторінках мемуарів кадрових військових УНР відводиться чимало місця.

Серед сюжетів, яких торкаються мемуаристи в контексті вищеназваних проблем, можна виділити такі: місце християнської моралі у побуті повстанців; релігійна самоідентифікація та ставлення селян до чужинців крізь релігійну призму, особливості святкової та поховальної обрядовості у повстанському середовищі; релігійні мотиви у гаслах і програмах повстанців; взаємодія між служителями кліру та повстанцями, використання повсталими селянами культових споруд Середнього Подніпров'я як військово-організаційних центрів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко Н. Спомини запорожця / Н. Авраменко. – К. : Темпора, 2007. – 456 с.
2. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, 1973. – 109 с.
3. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Ч. 1. – Краків : Українське Видавництво, 1941. – 205 с.
4. Гальчевський-Войнаровський Я. Проти червоних окупантів / Я. Гальчевський-Войнаровський. – Ч. 2. – Краків : Українське Видавництво, 1942. – 162 с.
5. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Львів : СПОЛОМ, 2014. – 432 с.
6. Дорошенко М. Стежками холоднороськими 1918 – 1923 рр. / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
7. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 375 с.
8. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Упоряд.: Р. Коваль. – К. : Стікс, 2010. – 448 с.
9. Коваль Р. Отаман Зелений: іст. нарис / Р. Коваль. – К. : Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 464 с.
10. Левченко С. За волю і державу. Повесть із визвольних змагань українського народу, 1918 – 1920 рр. / С. Левченко. – Лондон; Дарбі, 1966. – 494 с.
11. Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютий-Лютенко. – Детройт, 1986. – 151 с.
12. Митрофаненко Ю. Отаманщина як історичне явище: погляд Володимира Винниченка та Симона Петлюри / Ю. Митрофаненко // Наукові записки. – Сер.: філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – Вип. 92. – С. 175 – 180.
13. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920) / Упоряд.: М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
14. Пархоменко В. А. Мемуари генерала О. Грекова як джерело з історії української революції 1917 – 1921 років / В. А. Пархоменко // Література та культура Полісся: зб. наук. праць. – Вип. 61. Проблеми літературознавства, історії та культури України з погляду сучасності. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 105 – 118.
15. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917 – 1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31 – 58.
16. Самійленко С. Дні слави / С. Самійленко. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1958. – 134 с.
17. Сім'янцев В. Роки козакування 1917 – 1923 / В. Сім'янець. – Філадельфія, 1976. – 411 с.
18. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки 1917 – 1921 / Я. Тинченко. – Кн. 1. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.
19. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник – К., 2008. – 312 с.
20. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 – 1920 / Ю. Тютюнник. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторийських, 1966. – 99 с.

N. Zozulya

THE EVIDENCE OF THE PETTY OFFICERS AND OFFICERS OF THE ARMY OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC ABOUT THE SIGNIFICANCE OF THE RELIGIOUS FACTOR IN THE MINDS AND MOTIVES OF THE MIDDLE DNIEPER REGION REBELS IN 1918 – 1921

Author of the publication by the analysis of memoirs and epistolary heritage of petty officers and officers of the Army of Ukrainian People's Republic firstly in the ukrainian historiography touched problem about the influence of the religious factor on the minds, motives and actions of the rebels – the participants of the liberation struggle on the lands of the Middle Dnieper in the 1918 – 1921. The author presents, commented and analyzed a number of aspects related to the way the military personnel of of Ukrainian People's Republic evaluated the place of Christian morality in rebels everyday life; especially festive and funeral ceremonies in the insurgent environment; religious identity of rebels; religious motifs in the slogans and programs of the rebels; the details of the interaction between the servants of the clergy and the rebels, etc. The results of research will enable more thoroughly reconstructing of the religious life of the rebels of Middle Dnieper in the times of the First liberation struggle, the influence of Christian ethics on the minds of the insurgent peasantry, to find out the vision of these processes by petty officers and officers of the Army of Ukrainian People's Republic, to understand the rationale of some conflicts, that are arisen historically in relations between the guerrillas and the professional military.

The challenges facing Ukraine and its people over the past years, requires high interest to the historical significance of the religious factor in the Ukrainian liberation movement, especially during the National Revolution 1917 – 1921, as well as the issue of conflict between various rebel forces personnel and professional military. The latter is particularly important because of estimates, that were declared by the experts of General Staff of Ukrainian Armed Forces during 2014 – 2016 for diverse volunteer formation.

Methods of researching are represented by: analysis of sources; comparative method; comparative and systematization; generalization. The author analyzed the content of the memoirs of petty officers and officers of the Ukrainian People's Republic, including memoirs of Chief Otaman S. Petliura, generals O. Grekov, M. Omelianovych-Pavlenko and Y. Tyutyunnik, colonel O. Vyshnivsky, lieutenant colonel Y. Gorodyanin-Lisovski (Gorlis-Gorsky) and O. Dotsenko, captains H. Avramenko, Y. Galchevsky and I. Lutyi- Lyutenko, black Cossacks – P. Dyachenko and M. Doroshenko. There are a lot of stories, that reveal different aspects of the insurgency in the Middle Dnieper during 1918 – 1921's., as well as their own professional military comment on the matter.

Author of the publication by the analysis of memoirs and epistolary heritage of petty officers and officers of the Army of Ukrainian People's Republic firstly in the ukrainian historiography touched problem about the influence of the religious factor on the minds, motives and actions of the rebels – the participants of the liberation struggle on the lands of the Middle Dnieper in the 1918 – 1921. Memoirs of petty officers and officers of Ukrainian People's Republic are valuable, perspective and not enough studied group of sources on the history of insurgency in the Middle Dnieper during 1918 – 1921. Different authors showed various aspects of guerrilla life: political-military, economic, daily, organizational, spiritual etc. The latter, in our opinion, is the least illuminated today, despite the fact that the place and role of the religious factor in the rebel struggle in the pages of the memoirs of military personnel of Ukrainian People's Republic a lot of space was given.

Key words: *memoirs, epistolary sources, officers, petty officers, the Army of Ukrainian People's Republic, the rebel movement, the Middle Dnieper region, religion, motivation, collective consciousness.*

Рецензенти: *Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор.*

© Зозуля Н.М., 2017

Дата надходження статті до редколегії 12.03.2017